

Valt er wat te vieren op verkiezingsdag?

Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946

Ron de Jong en Jasper Loots

Inleiding

In 1999 nam het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) het project 'Kiezen op Afstand' (KOA) ter hand. Dit project beoogde het stemmen minder plaatsafhankelijk te maken door de kiezers in staat te stellen in een stembureau naar keuze te stemmen, te stemmen via beveiligde zuilen in de openbare ruimte of te stemmen vanuit een willekeurige locatie, zoals de woon- of werkplek. In het laatste geval dacht minister R.H.L.M. van Boxtel voor Grote Steden- en Integratiebeleid, tevens belast met het overheidsinformatiebeleid, aan stemmen per internet. Daarvoor was de ontwikkeling van een 'virtueel stemlokaal' en een 'elektronische stembus' noodzakelijk.¹

Het doel van KOA was de opkomst te verhogen. De almaar dalende opkomsten bedreigden de legitimiteit van de volksvertegenwoordiging en daarmee de democratie. Door het de kiezers zo gemakkelijk mogelijk te maken, hoopten BZK en de meerderheid van de Tweede Kamer deze neergaande trend te keren of in ieder geval af te vlakken. In deze gedachtegang werd de gang naar de stembus eerder als een last beschouwd dan als een opgewekt uitoefenen van een burgerrecht.

KOA viel ook buiten de politiek in vruchtbare aarde. Bij de nadering van het nieuwe millennium ontstond een groeiende belangstelling voor de digitalisering van de samenleving en van de overheid. In 1999 werd het Platform Elektronisch Stemmen opgericht. Het platform wendde zich nog hetzelfde jaar tot de regering met het pleidooi om het elektronisch stemmen in te voeren. Volgens de initiatiefnemers plaatste de overheid zich buiten de maatschappelijke realiteit als ze geen gebruik maakte van de moderne communicatietechnieken. Ook de democratie was namelijk aan de wetmatigheden van de evolutie onderworpen. Van het hardop uitspreken van de keuze, via handopsteken, stembiljetten en stemmachines ging het nu naar stemmen vanuit de sofa of de auto.² De Tilburgse hoogleraar bestuurskunde P. Tops drukte zich nog pregnanter uit. Hij vergeleek de traditionele stemlokalen met rolschaatsen, dat vreselijk ouderwets was, en elektronisch stemmen met skaten, dat juist modern en sexy was.³

Natuurlijk was er ook bezorgdheid over elektronisch stemmen. Zou internetstemmen geen afbreuk doen aan het stemgeheim of de betrouwbaarheid van de uitkomsten? De critici hadden het echter moeilijk hun bedenkingen onder de aandacht te brengen. Digitalisering was een *must* voor iedereen die zich opmaakte voor de eenentwintigste eeuw. Het was daarom opmerkelijk dat ondanks deze wind in de rug de meest ambitieuze onderdelen van KOA, het virtuele stemlokaal en de elektronische stembus, twee jaar later alweer van de politieke agenda werden afgevoerd. Bij de Europese aanbesteding van het project bleek namelijk dat geen van de offerrende partijen kon garanderen dat op de verkiezingsdag de computers en

RON DE JONG EN JASPER LOOTS

programma's zouden werken, terwijl ook over de betrouwbaarheid grote twijfels bestonden.⁴ Voorlopig zouden de verantwoordelijke ministers alleen inzetten op het minst ambitieuze onderdeel van KOA, het stemmen in een willekeurig stemlokaal.⁵

Een van de opmerkelijkste aspecten aan de hele discussie rond het virtuele stemlokaal en de elektronische stembus was dat bijna geen enkele deelnemer erop wees dat de fysieke stemlokalen na verloop van tijd misschien wel zouden verdwijnen. Het merendeel van de kiezers zou dan immers thuis stemmen. De verkiezingen zouden daarmee fundamenteel van karakter veranderen: van een publiek ritueel naar een privéhandeling. Alleen het Tweede-Kamerlid M.J.A. van der Hoeven (CDA) wees in november 1999 op het gevaar dat het publieke karakter van verkiezingen in een virtuele omgeving verloren gaat.⁶ Het bleef echter bij deze ene opmerking. Ook Van der Hoeven kwam er bij latere discussies niet meer op terug.

Deze opmerkelijke omissie in de discussie rond internetstemmen deed bij ons de vraag rijzen welke veranderingen er sinds de invoering van het directe kiesrecht in 1848 in de waardering van de verkiezingsdag zijn opgetreden. Werd stemmen ook vroeger als een last beschouwd of is er wel eens voor gepleit om de verkiezingsdag, de dag van het volksoordeel⁷, tot nationale feestdag uit te roepen? Vreemd is die gedachte niet, zo blijkt ook uit het 'Dagboek van een Amsterdammer', een rubriek in *De Telegraaf* waar op een vrolijke en veelal schertsende manier het leven van alledag werd becommentarieerd. Op 3 juli 1918 stond het dagboek in het teken van de verkiezingen, die dag voor de eerste maal onder de banier van het algemeen mannenkiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging. De volgende conversatie wordt beschreven:

Een saaie boel zei d'r vanmorgen een op het voorbalcon van lijn 11.

Waarom?

Waarom? Vroeger werd ik altijd op kosten van de vrij-liberalen met een auto van mijn huis gehaald en naar het stembureau gereden en stemde op Troelstra en vandaag moet ik lopen.

Dat komt van je democratie.

Ze hadden er dan een nationale feestdag van moeten maken.⁸

'Elections are the lifeblood of democracy', het vaatstelsel van de vertegenwoordigende democratie.⁹ Zo bezien is het niet vreemd de vraag op te werpen of de dag dat het volk spreekt, werd beschouwd als een feestelijke dag, of zelfs als een feestdag. En hoe werd de verkiezingsdag beleefd? Hoe ging het er aan toe op straat? Werd er uitbundig gefeest? Hoe werd er gefeest, waar, door wie en waarom? Of moest er toch vooral niet worden gefeest, omdat verkiezingsstrijd en bijbehorende emoties als bedreigend werden ervaren voor de eenheid van de natie?

Ingetogenheid en angst voor verdeeldheid

De invoering van het directe kiesrecht in Nederland in 1848 wordt in de ontwikkeling van het kiesrecht als een mijlpaal beschouwd. De kiesgerechtigde burgers kozen nu zelf de Kamerleden in plaats van de Provinciale Staten die tot dan toe als kiescollege van de Tweede Kamer waren opgetreden. Het stemrecht van de kiezers uit de periode van het getrapte kies-

VALT ER WAT TE VIEREN OP VERKIEZINGSDAG?

stelsel had nauwelijks een publiek karakter. Bij de verkiezingen werden de stembiljetten namelijk thuis bezorgd en enkele dagen later weer afgehaald. Thorbecke vond het een opmerkelijk verschijnsel dat 'een publiek regt in huisselijke eenzaamheid' werd uitgeoefend.¹⁰ Ook in het vervolg van het verkiezingsproces werd openbaarheid gemeden. Zo werden de stembiljetten tijdens een besloten raadsvergadering geteld. Het proces-verbaal van stemopneming werd bovendien niet openbaar gemaakt. De burgers kregen uiteindelijk alleen de namen van de gekozenen te horen.¹¹

De Grondwet van 1848 en de Kieswet van 1850 veranderden het karakter van de verkiezingen ingrijpend. Het kiezen werd vanuit de huiskamer naar het stemlokaal overgebracht waar de kiezer zijn stembriefje persoonlijk in de stembus moest steken. De wetgever hechtte zoveel belang aan deze persoonlijke gang naar de stembus dat stemmen bij volmacht verboden was. De angst bestond dat met name welgestelde kiezers het stembriefje door hun knecht zouden laten afleveren. Dat zou het aanzien van de verkiezingen geen goed doen.

In de aanloop naar de verkiezingen van 1848 bestond er een wijdverbreide angst dat de verkiezingsstrijd tot verscheurde kiesdistricten zou leiden. Om verdeeldheid te vermijden, werden in veel districten zogenoemde kiezersvergaderingen opgericht. Tijdens deze kiezersvergaderingen, waarvoor alle kiesgerechtigden in het district waren uitgenodigd, werden voorverkiezingen gehouden. De bedoeling hiervan was dat de kiezers tijdens de echte verkiezingen eensgezind op de kandidaat zouden stemmen, die bij de voorverkiezingen de meeste stemmen had behaald. Zo zou het kiesdistrict op de verkiezingsdag eendrachtig tevoorschijn komen en kregen tweedracht en partijenschappen geen kans.¹²

In de meeste kiesdistricten viel de opzet van de kiezersvergaderingen in het water. Verdeeldheid tussen protestanten en katholieken, liberalen en conservatieven of tussen regionale kandidaten zorgde ervoor dat meerdere kandidaten aan de verkiezingen deelnamen. Dat ondanks alle potentiële bronnen van verdeeldheid de kiezers van negen districten (van de 88 in totaal) er toch nog in slaagden zich rond één kandidaat te verenigen, zegt iets over de werfingskracht van het ideaal van eensgezindheid. In deze districten behaalde de gekozen kandidaat meer dan 80% van de stemmen en soms wel meer dan 90%, zoals J.K. baron van Goltstein in Utrecht, S.H. Anemaet in Brielle, J.A. Mutsaers in Tilburg en J.B. Bots in Helmond. Deze hoge scores waren niet het gevolg van onverschilligheid, want de opkomst lag steeds boven de 70% en meestal boven de 80%.¹³

In 1848 had Thorbecke verklaard dat indirect kiesrecht onverschilligheid tot gevolg had.¹⁴ Het directe kiesrecht bracht echter niet veel verbetering. Na een bemoedigend begin met ongeveer 80% daalde de opkomst snel tot rond de 50%. De animo om aan verkiezingen deel te nemen bleek niet bijzonder groot. Alleen aansprekende onderwerpen als godsdienst of het koningshuis konden de kiezers naar de stembus lokken. Dat bleek duidelijk bij de verkiezingen in de nasleep van de Aprilbeweging en bij de verkiezingen volgend op de Kamerontbindingen van 1866 en 1867. Wanneer dergelijke onderwerpen ontbraken, bleven de meeste kiezers liever thuis. Vooral minderheden als de katholieken in de kiesdistricten boven de grote rivieren lieten het vaak afweten. De verkiezingen werden in deze jaren bepaald niet als platform gebruikt om zich, ongeacht het resultaat, te manifesteren.

Vanaf het einde van de jaren 1860 werden de verkiezingen voor de Tweede Kamer langzaam meer en meer beheerst door partijtengstellingen. Kandidaten zonder binding met de grote partijen hadden weinig kans meer om gekozen te worden. De opkomst steeg en de

RON DE JONG EN JASPER LOOTS

kiezers werden partijgangers. Maar terwijl de belangstelling toenam, veranderde de uiterlijke verschijningsvorm nauwelijks. De verkiezingscampagnes hielden namelijk een sterk privaat karakter. Afgezien van advertenties in kranten, strooibiljetten en enkele veelal besloten vergaderingen van kiesverenigingen was er in de publieke ruimte nauwelijks iets te merken van verkiezingen. Huisbezoek was bij uitstek het middel om stemmen te winnen. Ook na afloop van de verkiezingen, na het tellen van de stemmen, overheerste de ingetogenheid. Slechts hier en daar werd in besloten kring feestgevierd.

De opmerkelijke combinatie van oplopende betrokkenheid en partijdigheid met een ingetogen verkiezingsdag had meerdere oorzaken, waarvan er een uitsprong. Het Nederlandse kiesstelsel zorgde er namelijk voor, dat er tijdens verkiezingen behalve een zetel geen prijzen waren te verdienen. Tot aan het einde van de jaren 1880 bestond er nauwelijks een relatie tussen de verkiezingsuitslag en de politieke kleur van het kabinet. Wonnen de liberalen de verkiezingen, dan betekende dat niet dat er ook een liberaal kabinet aantrad. Dat kwam doordat bij verkiezingen slechts de helft van de Kamerleden aftrad. Algemene verkiezingen bestonden niet. Hierdoor kwam het wedstrijd- of spelelement, zo kenmerkend voor verkiezingen, niet tot ontwikkeling. Dat zou in 1888 veranderen.

Ruimte voor hartstochten

De grondwetsherziening van 1887 bracht twee belangrijke veranderingen die van grote invloed zouden zijn op de beleving van verkiezingen. Dat was een verdubbeling van het electoraat, waardoor het aantal kiesgerechtigde mannen van ongeveer 12% tot ongeveer 26% steeg, en de invoering van de vierjaarlijkse gelijktijdige aftreding van alle Kamerleden. Deze wijzigingen leidden tot twee min of meer tegengestelde reacties. De uitbreiding van het kiesrecht had tot gevolg dat de grote partijen tot terughoudendheid opriepen bij de verkiezingen, omdat ze vreesden dat oplopende hartstochten ernstige gevolgen zouden hebben voor de eenheid van de natie. De gelijktijdige aftreding van alle Kamerleden zorgde juist voor een grotere betrokkenheid bij de verkiezingen. Voor het eerst hadden periodieke verkiezingen in Nederland de politieke kleur van het toekomstige kabinet tot inzet. Verloor een kabinet de parlementaire meerderheid tijdens de verkiezingen, dan trad het af. Tussen 1888 en 1917 kende Nederland een regelmatige afwisseling van kabinetten gedicteerd door het ritme van de verkiezingen.

De gevolgen van deze twee wijzigingen voor de beleving van de verkiezingen is in veel kiesdistricten terug te vinden.¹⁵ In Tiel besloot de antirevolutionaire kandidaat jhr. G.J.T. Beelaerts van Blokland zijn verkiezingsrede in 1888 met de vermaning: 'En wordt straks de stembusstrijd fel, o, ik bid u, laat de strijd niet ontaarden, weer af wat onedel is. Laat geen bitterheid het openbaar en bijzonder leven vergiftigen; als dat 't geval was zou de nationale eenheid, het vaderland in gevaar komen. [...] Oordeel zacht over den tegenstander, waardeer zijne overtuiging, wek geen bitterheid.'¹⁶

Niet Beelaerts van Blokland won de verkiezingen in Tiel, maar zijn liberale tegenstander H.J. Dijckmeester. Dat verschillende liberalen zich na de bekendmaking van de uitslag niet konden beheersen en hun tegenstander uitjouwden en beledigden, werd algemeen afgekeurd. Het navolgende oordeel van de *Nieuwe Tielsche Courant* werd waarschijnlijk door veel lezers gedeeld: 'Wij zijn allen zonen van één vaderland en ieder onzer brengt bij verkiezingen naar beste weten, in het belang des vaderlands zijn stem uit.'¹⁷

VALT ER WAT TE VIEREN OP VERKIEZINGSDAG?

Afkeuring ondervond ook de wijze waarop Dijkmeester na de bekendmaking van zijn overwinning onthaald werd. Enkele honderden mensen hadden hem 's avonds bij het station afgehaald. Dijkmeester kreeg een krans aangeboden en nam vervolgens met enkele liberalen in een open rijtuig plaats. Hierna volgde een rijtoer naar het Beursgebouw. Onderweg werd hij toegejuicht, terwijl op verschillende plaatsen Bengaals vuur werd aangestoken. Deze publieke feestviering ontmoette in ruime kring afkeuring. Het algemene oordeel luidde dat de Tielse liberalen hun overwinning beter in besloten kring hadden kunnen vieren.

Ook in Doetinchem was er bezorgdheid dat de opgewekte hartstochten na de verkiezingen niet zouden verdwijnen, maar de verhoudingen tussen de burgers van het district blijvend zouden bederven. De deelname van een katholieke kandidaat leidde tot een enkel relletje en antipapistische oproepen om de protestantse kandidaat te steunen. Direct na de herstemming, die door de katholieke kandidaat was gewonnen, probeerde het liberale blad *De Graafschap-Bode* de gemoederen weer te sussen. In een redactioneel schrijven werden de lezers opgeroepen niet verbitterd te blijven. 'Zeer illiberaal zou het van de liberalen zijn, de katholieke kiezers te veroordelen die op een Katholiek stemden; vrijheid van gedachte en van geweten predikt de liberaal, onlogisch zou hij dus handelen met iemand b.v. in zijn dagelijksch bedrijf te benadeelen, omdat hij aan de stembus getoond heeft een andere richting te zijn toegedaan.'¹⁸

In Arnhem waren vooral de katholieken bezorgd over de mogelijke gevolgen van al te grote opwinding bij de stembus. De redactie van het katholieke blad *De Post* hield haar lezers voor 'dat ieder onzer in den tegenstander, die met wettige en eerlijke middelen strijdt voor zijn beginselen, de meening erkent om te arbeiden voor het *gemeene best*, dat in één woord de verkiezingsstrijd geen enkel oogenblik schade [toebrenge] aan den goeden toon, aan de burgerschap der zonen van hetzelfde vaderland'.¹⁹

De drie Gelderse kiesdistricten laten duidelijk zien hoezeer in 1888 kandidaten en partijorganen van de grote partijen bezorgd waren over de duidelijk toegenomen hartstochten bij de verkiezingen. Daarbij hinkten ze op twee gedachten. Aan de ene kant waren ze ingenomen met het feit dat de verkiezingen nu de kleur van het kabinet bepaalden, maar aan de andere kant vreesden ze de gevolgen van een al te partijdig optreden van de kiezers. Vermoedelijk hing dit samen met de vraag hoe de nieuwe kiezers zich zouden gedragen. De partijen werden zo heen en weer geworpen tussen het aanwakkeren van partijstrijd en het voorkomen van blijvende partijdigheid. Verkiezingen waren eigenlijk een moment waarop fanatieke partij-schap toegestaan was, ja zelfs gewenst werd, maar na het sluiten van de stembus moest iedereen zo snel mogelijk weer terugkeren tot de normale gang van zaken.

Van de angst die in 1888 had bestaan voor oncontroleerbare hartstochten die de eenheid van het vaderland in gevaar konden brengen, was bij de nieuwe uitbreiding van het electoraat in 1897 weinig meer terug te vinden. Ook nu kwamen er veel nieuwe kiezers bij: van 26,8% van de mannelijke bevolking in 1888 tot 50,5% in 1897, maar ditmaal was er minder vrees voor het onbekende. Misschien hadden de uitgebreide debatten die in de jaren daarvoor in de Kamer en de pers waren gevoerd over de uitbreiding van het kiesrecht eraan bijgedragen dat de meeste partijen en burgers gerustgesteld waren met de gedachte, dat wie er ook nieuw zou zijn bij de stembus, jan rap en zijn maat daar in ieder geval niet toe behoorden. Sterker, wat er resteerde van de terughoudendheid om kiezers al te emotioneel bij de stembusstrijd te betrekken werd na 1900 in snel tempo afgelegd.

RON DE JONG EN JASPER LOOTS

Verkiezingen veranderden na de eeuwwisseling van karakter. Nog steeds waren verkiezingen een ernstige zaak waar de politieke kleur van het toekomstige kabinet werd bepaald, maar verkiezingen werden ook een vorm van vermaak. Een voorstelling waar de kiezers toeschouwers en deelnemers waren, maar ook een strijd met als hoofdprijs de districtszetel. Ook valt er een duidelijke ontwikkeling te constateren. Werden in 1897 de eerste voorzichtige schreden op dit pad gezet, elke verkiezing daaropvolgend werd er grootser uitgekapt. De laatste verkiezingen onder het districtenstelsel, die van 1913, vormden dan ook het onmiskenbare hoogtepunt. Het eerste decennium van de twintigste eeuw liet de definitieve omslag zien van een private verkiezingscampagne, waarin activiteiten als huisbezoek centraal stonden, naar een publieke verkiezingscampagne, die gekenmerkt werd door een debatacultuur waarin de kandidaten elkaar de maat namen voor een enthousiast publiek van kiezers.

Verkiezingsvergaderingen met debat waren voor veel kiezers een avondje uit. De bijeenkomsten waren vaak afgeladen vol. In Arnhem trokken sommige verkiezingsbijeenkomsten zo'n tweeduizend bezoekers wat ongeveer gelijk stond aan één op de vier kiesgerechtigden. Het publiek was gemengd van samenstelling. Meestal waren er aanhangers van alle deelnemende partijen aanwezig. De kandidaat van de organiserende partij opende de vergadering met een redevoering van één à twee uur. Daarna volgde het debat met vertegenwoordigers van de rivaliserende partijen. De temperatuur liep dan snel op. De debaters werden door de tegenstanders onder het publiek soms met gesis, gefluit of voetgetrappel onderbroken en door hun medestanders toegejuicht. De vergaderingen werden regelmatig besloten met gezang waarbij het Wilhelmus en de Internationale tot de meest populaire liederen behoorden.

De toegenomen levendigheid van de verkiezingscampagnes zette zich voort op de verkiezingsdag. Een steeds belangrijker onderdeel van de verkiezingen werd de uitslagenavond. In Arnhem verzamelden zich honderden belangstellenden op een plein waar lichtbeelden werden vertoond met de uitslagen van andere districten. Liberalen juichten wanneer een district in liberale handen was gevallen net als antirevolutionairen wanneer hun partijgenoot een district had bemachtigd. Naarmate de avond vorderde en de landelijke uitslag duidelijk werd, dropen de verliezers af, terwijl de overwinnaars bezit van het plein namen.

Uitgestelde feestelijkheden

Op 3 juli 1918 werden voor de eerste maal alle volwassen mannen ter stembus geroepen en voor de eerste maal werden de uitgebrachte stemmen naar evenredigheid verdeeld. Die dag schreef *De Telegraaf*: '(...) maar de gewone kleur ontbreekt aan deze verkiezingen. Want het gerij van auto's en bakjes is afgelopen. En voor vele kiezers is dat een attractie minder.'²⁰ De verkiezingsdag was inderdaad anders dan voorheen. Niet dat het in 1918 plotsklaps saai was – er waren optochten in velerlei soort en vorm, schouwspelen, fietstochten, parades, boten in de grachten, verhuiswagens beplakt met honderden affiches – , maar anders was het ontegenzeggelijk. De verkiezingen hadden in 1918 voor de eerste maal plaats op nationale schaal, waren mede daardoor complexer en dus liet de uitslag langer op zich wachten. De evenredige vertegenwoordiging vroeg – vanwege de complexiteit ervan – bovendien om veel geduld: stembiljetten moesten worden verzameld, uitgevouwen, geteld, restzetels toegewezen enzovoort. Was voorheen nog dezelfde avond rond 7 à 8 uur de uitslag bekend, in 1918 duurde het tot diep in de nacht alvorens veelal voorlopige uitslagen konden worden vastgesteld, en

VALT ER WAT TE VIEREN OP VERKIEZINGSDAG?

slechts voor elk van de achttien kieskringen. Een beeld van de landelijke uitslag, en dan nog altijd onder voorbehoud van wijzigingen, kwam pas de dag na de verkiezingen.

Dus op de avond van de verkiezingsdag geen relletjes op de Amsterdamse Nieuwezijds Voorburgwal, waar de kantoren van vele krantenredacties waren gevestigd en in 1913 en voorafgaande verkiezingsjaren op de avond van de verkiezingen de uitslagen in de verschillende kiesdistricten werden gepresenteerd. Emoties – blijdschap en verdriet – moesten in 1918 en navolgende verkiezingsjaren worden uitgesteld en verloren, doordat het *momentum* verloren ging, veel van hun scherpte. Op de verkiezingsavond was het die derde juli 1918, aldus *De Telegraaf*, maar 'een dooie boel'.²¹

Om toch iets van die spannende uitslagenavond van voorheen in stand te houden organiseerden de partijen eigen uitslagenavonden. De SDAP deed dat door in Amsterdam in elk van de 153 stembureaus bij het openen van de stembussen een zogeheten stemopnemer of turfer post te laten nemen. Deze moest zo spoedig mogelijk met de verworven informatie – in elk stembureau moest na vijf uur proces-verbaal worden opgemaakt van de stemming – naar een centraal punt in de stad komen. Daar kon dan, pas na middernacht en slechts voor de kieskring Amsterdam, een voorlopige uitslag worden vastgesteld.²²

Er werd nog wel gefeest, maar pas een of zelfs twee dagen later. En niet op straat, maar in een zaal, temidden van partijgenoten. Zo kwamen in Rotterdam op de dag na de verkiezingen plusminus tweeduizend sociaaldemocraten bijeen om de zetelwinst te vieren, die niet in de laatste plaats te danken was aan de goede uitslag in de kieskring Rotterdam.²³ Ook in Amsterdam, waar de uitslag teleurstelling had gebracht, kwamen de sociaaldemocraten de avond na de dag van de verkiezingen bijeen. Plaats van samenkomst was de grote zaal van de Beurs van den Diamanthandel, 'uitsluitend toegankelijk voor partijgenoten'.²⁴

In 1922, teleurgesteld in het lange wachten vier jaar eerder, had de SDAP de uitslagenavond nog weer professioneler aangepakt. Evenals in 1918 was vier jaar later in elk stembureau een SDAP'er aanwezig op het moment dat de uitslag werd vastgesteld. Die moest na het opmaken van het proces-verbaal zo spoedig mogelijk naar de Beurs voor den Diamanthandel, alwaar in de bovenzaal door enige vrijwilligers met behulp van zeven rekenmachines de binnendruppelende uitslagen werden verwerkt. Drie van deze rekenmachines waren gratis geleverd door een de SDAP welgezinde firma, die tevens drie employees had meegeleverd voor 'de bediening dezer vrij ingewikkelde machines'.²⁵ De tussenstanden werden op een groot bord, dat op het podium was geplaatst, aan de aanwezigen gepresenteerd. Voor de beurs, op het Weesperplein, hadden zich nieuwsgierigen verzameld. Naar binnen mochten zij niet want er was in de zaal slechts plaats voor diegenen die zich hadden ingezet tijdens de campagne: de bestuurders, de propagandisten, de plakkers. De nieuwsgierigen op het plein werden op de hoogte gehouden door bij tijd en wijle uitslagenborden voor de ramen te plaatsen. Maar ook in 1922, ondanks de rekenmachines, duurde het tot ver na middernacht alvorens voor de kieskring Amsterdam een uitslag kon worden gepresenteerd.

Vanaf midden jaren dertig, nadat vooral dankzij verbeterde communicatie de uitslag eerder kon worden vastgesteld, keerden de uitslagenborden terug aan de gevels van de redactiekantoren, veelal voorzien van luidsprekers waarmee uitslagen direct werden doorgegeven. En ook op de avond van de eerste naoorlogse verkiezingen konden nieuwsgierigen de avond van de verkiezingen de straat weer op voor de eerste uitslagen, zoals in Rotterdam voor het redactiekantoor van de *NRC* in de Witte de Withstraat. Het werd er druk, maar niet zo druk als vroeger, meldde de krant de volgende dag. 'Vergelijkingen met verkiezingsavonden van

RON DE JONG EN JASPER LOOTS

vroeger gaan voor Rotterdam niet meer op.' Er was hier en daar veel publiek op de been, 'maar men kon toch niet zeggen dat er in het centrum een echte verkiezings sfeer heerschte'.²⁶ Dat had alles te maken met de radio. De uitslagen kwamen nu de huiskamer binnen. Van straten en pleinen via besloten bijeenkomsten met partijgetrouwen verplaatste de uitslagenavond zich dus verder naar de privésfeer.

De uitslagen van de eerste naoorlogse verkiezingen worden groot getoond op gevels, zoals hier op die van de Beurs van Berlage in Amsterdam

[Foto: Spaarnestad Fotoarchief/ANP]

Dat 'onder elkaar zijn' werd ook gebruikelijk voorafgaand aan de verkiezingsdag. Geen verkiezingsavonden met debat, maar campagnes die werden beheerst door kandidaten die, in volle zalen, spraken voor eigen publiek. In *De man met de witte das. Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek*, verschenen in 1971, haalt Godfried Bomans herinneringen op aan zijn vader J.B. Bomans, van 1917 tot 1929 katholiek lid van de Tweede Kamer. Bomans sr. was een van de meest talentvolle redenaars uit het katholieke kamp. Smakelijk verhaalt de zoon over het campagnetalent van de vader. Uit alle beschrijvingen blijkt dat er geen tegenstanders in de zaal zijn, ook geen andersdenkenden onder het publiek die de bijeenkomst aangrijpen om de eigen opvattingen over het voetlicht te brengen.²⁷ De tegenstanders werden wel bestreden, in woord, en ook in geschrift, met posters en pamfletten, maar kandidaat-Kamerleden betraden niet langer dezelfde arena. Dat strijden in en om een afgebakend stuk grond, daar kwam het in een districtenstelsel toch op neer, behoorde met het afschaffen van het meerderheidsstelsel tot het verleden.

Het belang van de publieke ruimte, waar de campagne werd gevoerd en waar de verkiezingsuitslag werd beleefd, nam af. Dit verlies aan publiek gedeelde emotie op de dag van de

VALT ER WAT TE VIEREN OP VERKIEZINGSDAG?

verkiezingen werd betreurd, ook door historicus en hoofdredacteur van *De (Groene) Amsterdammer* G.W. Kernkamp. Voor spanning en emotie was het volk, en dat stelde hij met droefheid vast, na 1918 aangewezen op voetbalwedstrijden.²⁸ Het beeld van een meerderheidsstelsel in districten waar kandidaten als matadors de ring betraden en kiezers in een strijd op leven en dood werden betrokken, was natuurlijk geromantiseerd en spanning was er nog wel degelijk tijdens de verkiezingen in het interbellum, maar er was onmiskenbaar iets veranderd en ook het nodige verloren gegaan.²⁹ Het strijden, de schermutselingen, de spanning, het bevechten van man op man, het strijden op een geografisch wel bepaald gebied, het was er niet meer. Verkiezingen werden meer en meer een kijksport – uiteindelijk thuis voor de buis – dan participierend in de zin van medestrijdend of op zijn minst de strijd in eigen stad of wijk meebelevend.

Het feest van het stemmende volk?

De totstandkoming van het algemeen mannenkiesrecht was een mijlpaal en de derde juli 1918 was dus een bijzondere dag. Al vroeg stond bij menig stembureau een lange rij wachtenden. De democratie werkte op volle toeren, niet in de laatste plaats door de stemplicht (vanaf 1922 opkomstplicht). Nog nooit waren er zoveel stembureaus geweest. De verslaggever van *Het Volk* was in alle vroegte de straat opgegaan.³⁰ Hij noteerde: 'Uit alle straten haasten zich de arbeiders naar de vroegtrams om op tijd naar hun werk te komen, als op iederen anderen dag. Is er niets bijzonders aan hun te merken? Toch wel: velen dragen de witte oproepingskaart in de handen. Zij zullen straks, in het schaftuur, stemmen gaan.' Het beeld van al die arbeiders met het na zo vele jaren van strijd bevochten recht op zak, brengt de verslaggever in vervoe-ring. Hij roept de duizenden vergaderingen in herinnering waar het kiesrecht is opgeëist, de betogingen op de zondagen, de rode dinsdagen. Dus hoe de stembusuitslag ook zal zijn, 'wij hebben de voldoening althans voor het mannelijk deel der bevolking te hebben veroverd het recht om het eigen lot te bepalen.' Ook de volgende dag werd nog verslag gedaan in *Het Volk* van die bijzondere verkiezingsdag, onder meer vanuit het armenhuis waar de oudjes in hun blauwe werkkieken op hun beurt stonden te wachten om, voor velen voor het eerst, hun kiezersplicht te vervullen. *Het Volk*: '(...) het was een treffend gezicht deze ouden van dagen, die tot nu toe als minderwaardigen werden beschouwd, weer opgenomen te zien in den kring des volks.'³¹

Toch is het zoeken naar soortgelijke observaties. In de dagbladen wordt deze derde juli niet beschreven als de dag van het feest van de stemmende demos. Dat juist de sociaaldemocraten aan dit aspect aandacht besteden ligt voor de hand, al omschrijven zij de finale uitbreiding toch vooral als een te laat gekomen einde van het zo gehate en de kapitalisten bevoorredende systeem van het stellen van welstandseisen aan medezeggenschap. Maar dat meedoen aan het feest van, voor en door het volk belangrijker is dan winnen, daar is geen sprake van. Uit de gedenkschriften van Troelstra blijkt dat duidelijk. Naar aanleiding van de tweede lezing van de grondwetsherziening eind 1917 (die dus het algemeen mannenkiesrecht bracht) en het publiek maken van die lezing door de burgemeester – door hem bijgewoond op de Haagse Groenmarkt – tekende Troelstra in het vierde deel van zijn gedenkschriften het volgende op: 'Ik wenschte het volk geluk met de verovering van dit nieuwe wapen, dat het zou hebben te hanteeren in de strijd tegen de machten van het behoud (...). De groote beteekenis van het oogenblik deed mij deze woorden met ontroering spreken.'³² Daar waar in zijn gedenkschrif-

RON DE JONG EN JASPER LOOTS

ten de eerste verkiezingen onder algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging aan bod komen, overheerst terugkijkende toch vooral teleurstelling over de uitslag in de hoofdstad. Niets over feestelijkheden, niets over het bijzondere van die derde juli 1918 bezien vanuit een democratiseringsperspectief. Integendeel: in dit in 1931 verschenen vierde deel lijkt de totstandkoming van het algemeen kiesrecht, hoe bedekt dan ook, en louter naar de resultaten ervan beschouwd, te worden betreurd. Aan de gewenste maatschappelijke ontwikkeling had het onvoldoende bijgedragen, niet in de laatste plaats door de partijpolitieke verdeeldheid die er het gevolg van was.³³ Voor Troelstra was democratie geen doel maar middel. De verkiezingsdag kon feestelijk zijn wanneer de SDAP zetels had gewonnen, maar geen feest van de democratie.

In 1922, toen ook de vrouwen voor het eerst mochten stemmen, werd in *Het Volk* op vergelijkbare wijze verslag gedaan als in 1918. 'Het leek alsof het nooit anders was geweest, of de ergerlijke en malle uitsluiting van de helft der volwassen mensen nimmer had bestaan. Resoluut en flink stapten ook de vrouwen de stemlokalen binnen en vulden even vlug het stembiljet in als de mannen. Een enkele deed aarzelend en lacherig, maar dat waren de uitzonderingen.'³⁴ De verslaggever stelde vast dat menig 'kiezeres' met een 'blijen glimlach' op het gelaat het biljet in de stembus liet glijden.³⁵

In de *NRC* werd deze dag getypeerd als 'een soort feestdag'. Die typering had betrekking op de aanblik van al die echtparen die tezamen gingen stemmen, een ongewoon levendig beeld voor een doordeweekse dag, een straatbeeld dat deed denken aan een feestdag. Ook hier de observatie dat de vrouwen, bij menigeen wel wat 'zenuwachtigheid', zich gedroegen alsof zij hun leven lang al stemden. Een bijzondere dag, en dus hier een daar een 'ruiker bloemen' voor de eerste vrouw die ter stembus verscheen, maar daarna was daar weer spoedig de ernstige orde van het stemmen.³⁶ In de *NRC* stond op deze dag ook de observatie dat vooral in de volksbuurten, waar de vrouwen er kennelijk nog de hele dag de mond vol van hadden, het stemmen aan de 'waarneming van de huiselijke plichten niet ten goede is gekomen'.³⁷ Democratie had kennelijk zo haar prijs.

Maar van het feest van het stemmende volk was, evenals in 1918, in 1922 geen sprake. Reeds in 1919, toen het vrouwenkiesrecht in de Eerste Kamer werd aangenomen, was al duidelijk dat ook deze uitbreiding niet veel emoties zou losmaken. *De Amsterdammer* stelt vast dat aanneming van het amendement-Marchant tot niet meer dan 'kalmte vreugde' en 'rustige voldaandheid' aanleiding gaf. Hoe anders had men 'zich deze dag in vroeger jaren voorgesteld'? Een glorieuze dag vol emotie en overwinningsblijdschap had het moeten zijn, maar in plaats daarvan bleef het voornamelijk stil. Een verklaring bood *De Amsterdammer* ook: het vrouwenkiesrecht kwam niet als een 'flinke regeeringsdaad, als uiting van een royale overtuiging en een erkenning van het goede recht der vrouwen'. In plaats daarvan bleef de regering afzijdig, haast ongeïnteresseerd. Hier was sprake van 'een noodgedwongen toegeven aan iets dat niet langer viel tegen te houden, een bukken voor het onvermijdelijke, maar zonder de weldadige verkwikking die het uitstraalt van een daad uit overtuiging verricht'.³⁸

Het met tegenzin accepteren van het onvermijdelijke had alles te maken met angst voor het stemgedrag van de vrouwen. Zouden ze wel goed stemmen, in de zin van op de juiste partij? Reeds de dag na de verkiezingen stelde *Het Volk* vast dat 'is gebleken dat de vrouwen een onbetrouwbaar element vormen in de kiezersklasse'.³⁹ De strijd voor het algemeen kiesrecht had de SDAP groot gemaakt, maar de totstandkoming ervan leek de partij vooral te hinderen in haar groei. Voor menig sociaaldemocraat viel er in 1918 en 1922 dus weinig te

VALT ER WAT TE VIEREN OP VERKIEZINGSDAG?

vieren. Bovendien was de toegenomen complexiteit van de democratie een onaangenaam gevolg van het algemeen kiesrecht. Stroperig was het geworden en beheerstaken hadden politieke strijdvragen verdrongen. Er waren in het interbellum dan ook meer oproepen te beluisteren het algemeen kiesrecht ongedaan te maken dan dat er pleidooien waren op te tekenen om van de verkiezingsdag een nationale feestdag te maken. Algemeen kiesrecht werd van groot belang geacht, maar niet iedereen was er gelukkig mee, en menigeen had er niet veel voor over. En daarin veranderde niet veel: nog in 1994 bleek uit een NIPO-peiling dat veertig procent van de ondervraagden niet bereid was ook maar een cent te betalen voor een stembiljet.⁴⁰

In 1946, aan de vooravond van de eerste naoorlogse verkiezingen op 17 mei van dat jaar, opende de NRC met een artikel getiteld 'Burgerplicht',⁴¹ 'De betekenis van het parlement voor ons volksleven kan moeilijk worden overschat', zo opende het stuk. Het herstel van het openbare leven was een mijlpaal, het 'boven ons zonder ons' maakte weer plaats voor het door ons en voor ons. En daarom was het een burgerplicht ter stembus te gaan. Het leven in vrijheid was een kostbaar goed en dus was het een dure plicht de herwonnen vrijheid te onderhouden. Maar teruggekeken werd er niet, wel vooruit. Stemt toch vooral op de Partij van de Vrijheid, zo luidde het advies in de NRC, want het socialisme bracht 'een staatsbemoeienis, welke op de krachten van herstel en vernieuwing een verlamme werking uitoefent'.⁴² In dagblad *Trouw* dezelfde teneur: dankbaarheid voor het herwinnen van de staatkundige vrijheid, 'dat is een groot goed. En daar zijn we dankbaar voor. Toch is dat niet het groote punt meer.' Het punt was: hoe nu verder, hoe gebruikt Nederland zijn herkregeen vrijheid? 'God of Baäl? De Revolutie of het Evangelie?'⁴³ Ook in 1946 geen blijheid in olympische geest – wie er ook wint, de kiezer heeft gewonnen – neen, het naoorlogse Nederland was inzet van de strijd en als vanouds strede hier beginselen om de overwinning. Winst of verlies in deze beginselstrijd was belangrijker dan het weer stemmende individu.

Tot slot

Verkiezingen werden in de eeuw na 1848 eigenlijk nooit als een feest van de democratie gevierd. Zelfs in 1946, toen daar toch alle aanleiding voor was, hadden de partijen direct de draad weer opgepakt. Wie werd de grootste en hoeveel zetels winst of verlies konden er worden genoteerd? Daar ging het ook in 1946 om.⁴⁴ Deelname aan verkiezingen werd in Nederland beschouwd als een dure plicht, een plicht die in ernst diende te worden vervuld. Stemmen was in de deze periode een serieuze zaak. Het feest van het stemmende volk, het feest van de dag van het volksoordeel, is het dan ook nooit geworden.

Toch bleef de waardering voor de verkiezingsdag niet steeds hetzelfde. Tot de jaren 1890 was er in brede kring angst dat de verkiezingen de eenheid van de natie op het spel zouden kunnen zetten. In 1848 werd publiekelijk tentoongespreide verdeeldheid in zo sterke mate als een onwenselijke situatie beschouwd, dat in veel kiesdistricten de lokale elite dit probeerde te vermijden door voorverkiezingen te organiseren.

Veertig jaar later was verdeeldheid niet meer zozeer omstreden – aan de verkiezingen namen immers gevestigde partijen deel –, maar bestond er wel angst voor de hartstochten die werden opgeroepen. Veel politici waren daarvoor huiverig. Hartstocht bij de stembus was wel aanvaardbaar, misschien zelfs lovenswaardig als uitdrukking van betrokkenheid, maar na de verkiezingen was het zaak weer zo snel mogelijk over te gaan tot de orde van de dag. Liefst

RON DE JONG EN JASPER LOOTS

direct al na het sluiten van de stembus. Geen bespotten of tergen van de verliezers en geen uitbundige publieke festiviteiten. Feesten dienden achter gesloten deuren plaats te vinden.

In het begin van de twintigste eeuw trad een opmerkelijke verschuiving op in de waardering van de verkiezingen en daarmee van de verkiezingsdag. Verkiezingen werden een wedstrijd. De kandidaten namen het tijdens debatavonden ten overstaan van vaak honderden toeschouwers tegen elkaar op. De verkiezingsdag werd nu deel van de campagne. Na het sluiten van de stembussen volgden namelijk de verkiezingsavonden waar nederlaag en overwinning gezamenlijk en publiekelijk werden geleden en gevierd.

Rond 1900 leek de angst voor de verdeeldheid die verkiezingen konden opleveren geheel verdwenen. Dat is opmerkelijk, omdat bijvoorbeeld de opkomst van de sociaaldemocratie toch door menigeen met bezorgdheid werd gadeslagen. Hier springt de opmerkelijke rol van de liberalen in het oog. Het waren namelijk de liberalen die de stoot gaven tot de ontwikkeling van een debatcultuur tijdens de verkiezingscampagnes. Verkiezingen kwamen uitdrukkelijk in het teken te staan van de toekomst van Nederland. Zou Nederland in liberale, gereformeerde of katholieke zin worden geregeerd? Het was een erkenning dat tijdens de verkiezingen over de toekomst van Nederland werd beslist. De erkenning van verkiezingen als een slagveld of, vriendelijker, als een wedstrijd. Maar in ieder geval met een winnaar, en die winnaar mocht de komende vier jaar proberen een stempel op de Nederlandse samenleving te zetten.

Ten gevolge van de nationalisering van de verkiezingen vanaf 1918 en ook ten gevolge van de complexiteit van de evenredige vertegenwoordiging, verloor de dag van de verkiezingen aan spanning. De verkiezingsdag was geen echte wedstrijddag meer, want de prijsuitreiking ontbrak. Het lauweren van de overwinnaars liet in het interbellum lang op zich wachten, te lang. Bovendien werd het vieren van de uitslag vanaf 1918 weer een meer besloten aangelegenheid: evenals in het laatste kwart van de negentiende eeuw werd er vooral achter gesloten deuren feestgevierd.

Op het moment dat de uitslag sneller kon worden vastgesteld en dankzij verbeterde communicatiemiddelen ook sneller kon worden doorgegeven, nam het belang van de publieke ruimte wel weer toe, maar als vanouds werd het niet meer. De radio en later de televisie markeren het eindpunt van een ontwikkeling in een privatisering van de beleving van de verkiezingsdag.

Noten

- 1 *HTK* 1999-2000, Bijl. 26 800, nr. 18, brief, 18 nov. 1999; nr. 28, verslag algemeen overleg, 24 nov. 1999; *HTK* 2000-2001, Bijl. 27 400 VII, nr. 6, brief, 4 okt. 2000; *HTK* 2002-2003, Bijl. 28 664, nr. 3, memorie van toelichting.
- 2 'Computer brengt stemhokje bij kiezer thuis', *NRC Handelsblad*, 18 aug. 1999.
- 3 Aangehaald in: Raad voor het openbaar bestuur, *ICT en het recht om anoniem te zijn* (Den Haag januari 2000) p. 40.
- 4 *HTK* 2001-2002, Bijl. 28 000 VII, nr. 50, brief van de ministers voor Grote Steden- en Integratiebeleid en van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 4 febr. 2002.
- 5 KOA viel onder de verantwoordelijkheid van twee ministers. De minister van BZK voorzover het project de Kieswet betrof en de minister voor Grote Steden- en Integratiebeleid, omdat deze ook belast was met de aangelegenheden betreffende het overheidsinformatiebeleid.

VALT ER WAT TE VIEREN OP VERKIEZINGSDAG?

- 6 HTK 2001-2002, Bijl. 26 800 VII en 26 833, nr. 28, verslag van een algemeen overleg, 15 dec. 1999, p. 4.
- 7 *Het Volk*, 5 juli 1922 spreekt van de dag van het volksoordeel.
- 8 *De Telegraaf*, 3 juli 1918.
- 9 Geciteerd door J.J.M. van Holsteyn, *Geniaal, maar met te korte beentjes? Over verkiezingen, kiezers en kiezersonderzoek in Nederland* [oratie] (Leiden 2006) p. 4.
- 10 J.R. Thorbecke, *Aanteekening op de grondwet* (Amsterdam 1843) p. 45. Voor een overzicht van het kiesstelsel vóór 1848: Lodewijk Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen 1987).
- 11 Blok, *Stemmen en kiezen*, p. 123.
- 12 Zie bijvoorbeeld het *Tielsch, Stads- en Arrondissementsweekblad*, 10 nov. 1848. Ook in 1850 zou deze opvattingen terugkomen, *Arnhemse Courant*, 22 aug. 1850, 'Kiezers-vereenigingen'.
- 13 Gegevens ontleend aan Uitslagen van de verkiezingen voor de Tweede Kamer, databank Instituut voor Nederlandse Geschiedenis.
- 14 Blok, *Stemmen en kiezen*, p. 228.
- 15 De voorbeelden uit de kiesdistricten Tiel, Arnhem en Doetinchem zijn afkomstig uit Ron de Jong, *Electorale cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005).
- 16 *Nieuwe Tielsche Courant*, 29 febr. 1888.
- 17 *Ibidem*, 10 maart 1888.
- 18 *De Graafschap-Bode*, 24 maart 1888.
- 19 *De Post*, 3 maart 1888.
- 20 *De Telegraaf*, 3 juli 1918; einde aan 'gerij en geros' ook in *Algemeen Handelsblad*, 4 juli 1918; ook *Het Volk* stelt op 4 juli 1918 vast dat het 'gerij en geros' tot het verleden behoort; maar inzet van auto's bleef ook nadien niet ongebruikelijk. Zo wist naar opgave van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* de Vrijheidsbond in Rotterdam in 1922 toch nog zo'n 150 auto's in te zetten om te zorgen dat partijgenoten/aanhangers toch echt – al was er dan een opkomstplicht – gingen stemmen. Zie *NRC*, 5 juli 1922.
- 21 *De Telegraaf*, 6 juli 1918.
- 22 *De gewijzigde kieswet. Met uitvoeringsbesluiten en bijlagen. Toegelicht, vooral met het oog op de praktijk door W. Groenmeyer en G.A. van Poelje* (Alphen aan den Rijn 1918). Zie artikel 81 tot en met 89 voor de gang van zaken in het stembureau tijdens het opmaken van het proces-verbaal.
- 23 *Het Volk*, 5 juli 1918.
- 24 *Ibidem*.
- 25 *Het Volk*, 6 juli 1922.
- 26 Zie bijvoorbeeld de *Nieuwe (Nationale) Rotterdamsche Courant*, 17 mei 1946: zie ook *Het Parool*, 17 mei 1946: 'Acht bij twaalf meter is het doek waarop hedenavond door *Het Parool* de uitslagen der verkiezingen op den Dam bekend gemaakt zullen worden.'
- 27 G. Bomans, *De man met de witte das. Spelen in de zandbak van de Nederlandse politiek* (9^e druk; Amsterdam 1974) p. 18.
- 28 *De Groene Amsterdammer*, 30 mei 1925.
- 29 Vgl. Flip Kramer, 'De 'rituele census' van 1925. Verkiezingsstrijd in verzuild Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119 (2006) nr. 2, p. 219-229.
- 30 *Het Volk*, 3 juli 1918.
- 31 *Ibidem*, 4 juli 1918.
- 32 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*, deel 4, *Storm* (Amsterdam 1950) p. 64.

RON DE JONG EN JASPER LOOTS

- 33 *Ibidem*, zie onder meer p. 48; zie voor teleurstelling van Troelstra in werking van het algemeen kiesrecht ook H. van Hulst e.a., *Het rode vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880-1940* (z.p. 1969) p. 83.
- 34 *Het Volk*, 5 juli 1922.
- 35 *Ibidem*.
- 36 *NRC*, 6 juli 1922.
- 37 *NRC*, 5 juli 1922.
- 38 *De Amsterdammer*, 19 juli 1919.
- 39 *Het Volk*, 6 juli 1922.
- 40 Holsteyn, *Geniaal, maar met te korte beentjes?*
- 41 *Nieuwe (Nationale) Rotterdamsche Courant*, 16 mei 1946; ook in *Trouw* werd gehamerd op de plicht te gaan stemmen, 16 mei 1946.
- 42 *Ibidem*.
- 43 *Trouw*, 17 mei 1946.
- 44 Het is mogelijk dat deze algemene gevolgtrekking genuanceerd moet worden wanneer de waardering van de verkiezingsdag bij elke partij in kaart wordt gebracht.